

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПІДХОДІВ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ТА ОЗНАК ДЕРЖАВНИХ ПЕРЕВОРОТІВ ЯК ТЕХНОЛОГІЇ ДЕСТАБІЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ В КОНТЕКСТІ РОЗРОБЛЕННЯ СТРАТЕГІЇ ДЕРЖАВНОГО РЕАГУВАННЯ

Онищенко О. А.,

*к. держ. упр., доц., доцент кафедри підприємництва, менеджменту організацій та логістики,
Запорізький національний університет,
м. Запоріжжя*

Надано результати комплексного аналізу теоретико-методологічних підходів до визначення поняття та ознак державних переворотів як виду технологій дестабілізації суспільно-політичної системи держави в контексті забезпечення національної безпеки. Обґрунтовано необхідність системного підходу до визначення передумов та прогнозування наслідків реалізації стратегій дестабілізації суспільно-політичної системи з метою розробки методів державного реагування.

Ключові слова: державний переворот, передумови та наслідки, технології дестабілізації, суспільно-політична система, національна безпека та оборона.

Onyshchenko O. A.,

PhD in Public Administration, Associate Professor, Associate Professor of Business, Organization Management and Logistics Department, Zaporizhzhya National University, Zaporizhzhya

THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS OF APPROACHES TO THE DEFINITION AND CHARACTERISTICS OF COUP D'ETAT AS TECHNOLOGY TO DESTABILIZE SOCIAL AND POLITICAL SYSTEM IN THE CONTEXT OF STRATEGY OF RESPONSE DEVELOPMENT

The article deals with the analysis of theoretical and methodological approaches to the definitions and characteristics of state coups as a type of destabilization technologies of the socio-political system of the state in the context of national security. The necessity of a systematic approach to the definition of prerequisites and prediction of consequences of the destabilization policies of social and political systems in order to develop public response methods.

Key words: state coups, prerequisites and consequences, destabilization technologies, socio-political system, national security and defense.

Постановка проблеми. Теоретико-правовий аналіз феномену державних переворотів є нагальною необхідністю як для подальшого наукового вивчення питання, так і для практичної реалізації теоретичних здобутків вивчення з метою протидії спробам дестабілізації суспільно-політичної системи та розробки стратегії державного реагування на них в контексті забезпечення національної безпеки та збереження національного суверенітету країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, присвячених розв'язанню питання державних переворотів, виявив надзвичайну актуальність проблематики, що підтверджується неосяжністю літературних джерел за темою: нормативно-правові акти, філософські праці політичних мислителів, дисертаційні та монографічні дослідження, джерельні публікації.

Проблемам легітимного та нелегітимного отримання або зміни державної влади присвячені праці мислителів та науковців від античності до сьогодення. Різні аспекти державних переворотів та інших форм переходу державної влади висвітлено у працях Аристотеля [1] та Платона [19]; Т. Гоббса [8] та І. Канта [11]; К. Брітона [29], Дж. Голдстоуна [30–32] та П. Б'юкенена [4], Е. Люттвака [14] та Е. Гідденса [6].

Серед вітчизняних науковців та науковців країн ближнього зарубіжжя, які вивчали проблематику, треба відзначити О. Глазунова [7] та О. Галустьяна [5], Т. Семенову [24] та М. Петрова [18], Г. Сасину [22] та Т. Бевз [3], О. Меженську [15], Г. Завалько [10], Ю. Назарова [16], Д. Смирнова [25], А. Громову [9], Г. Кравця [13], Д. Юсупову-Фарзалієву [28], П. Штомпку [27], Ф. Рудіча [20], О. Карповича та А. Манойло [12], М. Банковича [2] та ін.

Однак більшість науковців у своїх працях акцентували увагу на аналізі та визначенні кваліфікаційних ознак державних переворотів, їх передумов та наслідків. Водночас питання протидії стратегіям дестабілізації суспільно-політичної системи, що запроваджуються ззовні, з метою розробки методів державного реагування для забезпечення національної безпеки та оборони, є недостатньо вивченим та потребує значно більшої уваги з огляду на його істотну актуалізацію.

Мета статті – проаналізувати підходи до визначення поняття державних переворотів як виду технологій дестабілізації суспільно-політичної системи держави та отримання державної влади; навести передумови та наслідки реалізації стратегій дестабілізації суспільно-політичної системи; виявити загрози дестабілізації суспільно-політичної системи держави та створити наукове підґрунтя для подальшого вивчення питання розробки методів державного реагування та протидії зовнішнім дестабілюючим стратегіям.

Виклад основного матеріалу. Як свідчить практика стратегічного планування та управління у сфері національної безпеки, нагальні запити суспільства, що розвивається, завжди долають букву закону, що їм протистоїть, і неадекватна реакція з боку влади на такі запити суспільства неодноразово призводила до неконституційних державних переворотів та інших форм нелегітимного отримання влади в різних країнах світу.

Термін “державний переворот” в його сучасному розумінні походить з французької “*coup d’etat*” – “удар по державі”. Саме така детермінація лягла в основу тлумачення поняття в різних країнах світу: ідентичні “*state coup*”, “*colpodistato*”, “*golped’estador*” – в англійській, італійській та іспанській мовах відповідно [2, с. 3–12].

Незважаючи на первісно-протиправний характер державних переворотів, вони були і залишаються одними з найпоширеніших форм зміни державно-владних відносин в різні часи та в різних країнах, а подекуди, і регіонах світу.

Сучасні технології та методики державних переворотів дають змогу їх координаторам представити суспільно-політичні наслідки в країнах їх реалізації у найвигіднішому контексті: перемога демократії, повалення авторитарного режиму, перспектива розвитку толерантного суспільства та ін.

Тим не менш теоретично-правове визначення феномену державного перевороту як нелегітимної та юридично неприпустимої форми зміни державного устрою, його кваліфікації та тлумачення залишається практично незмінним з плином часу у підходах до нього мислителів та науковців. Ще філософські праці Платона [19] та Аристотеля [1] присвячені розгляду явища державного перевороту в контексті тієї небезпеки, яку він становить для суспільства, економіки та держави в цілому, кваліфікують його як злочин або, як мінімум, – незаконні дії руйнівного характеру з ціллю зміни державного устрою.

Солідарну позицію виявляє Т. Гоббс у своїй політико-юридичній доктрині, виказуючи неприйняття революційних перетурбацій та відданість абсолютній політичній владі, яку вважав гарантом миру та реалізації природних законів [8].

Досить значною мірою відрізняється позиція та відношення до допущення неконституційних форм переходу державної влади І. Канта. У своєму “Вченні про пра-

во і державу” він висловлює думку про неможливість константи державних устроїв та виявляє закономірність їх зміни на підставі непотрібності та марності для народу. Згідно Канту, держава, яка ухиляється від дотримання прав і свобод та не забезпечує охорону позитивних законів, ризикує втратити довіру і повагу своїх громадян, які будуть свідомо перебувати в опозиції до держави [11].

М. Петров, розглядаючи умови державних переворотів, відмічав їх організаційно-фінансовий, методичний та технічний характер та заперечував їх залежність від соціально-політичної ситуації в країні [18].

О. Глазунов, аналізуючи стратегії та технології державних переворотів, напроти, відмічає безпосередню залежність держав від різноманітних політичних, соціальних та економічних факторів, які роблять сучасну країну більш беззахисною щодо зовнішнього втручання, у порівнянні із країнами минулого, крім того автор простежує зародження та розвиток техніки державних переворотів [7].

О. Галустян розглядаючи порівняльно-історичні аспекти державних переворотів, виявляє співвідношення феномена державних переворотів і кримінальної відповідальності його учасників [5, с. 19–25].

Т. Семенова аналізує вплив глобалізаційних процесів на розвиток форм переходу державної влади в сучасному світі [24], при цьому головна увага приділяється державним переворотам, які отримали назву “кольорових революцій”. Автор характеризує державний переворот як захоплення верховної державної влади, а єдиним способом конкретизації поняття вважає виділення і розгляд всіх основних видів цього суспільного явища. У ході аналізу феномену державних переворотів, систематизуються форми переходу державної влади за критерієм глибини тих змін, які відбуваються в державі і суспільстві в їх результаті:

– “особистісні” державні перевороти – зводяться лише до зміни особистостей, які перебувають при владі та тягнуть найменші зміни в суспільстві”;

– “політико-орієнтаційні” державні перевороти – відрізняються більшою глибиною, в результаті не тільки змінюються особи, які стоять при владі, а й змінюється поведінка держави та її політика;

– “політико-режимні” державні перевороти – більш глибокі, ніж політико-орієнтаційні, їх результатом стає зміна політичного режиму, можуть бути як демократичні, так і антидемократичні;

– “соціально-політичні” державні перевороти – відрізняються найбільшою глибиною змін, зокрема, змінюється й історичний тип держави; знаменують перехід влади з рук одного класу в руки іншого і тягнуть за собою зміну соціально-економічного ладу суспільства, нерозривно пов’язані з соціальними революціями та підрозділяються на революційні і контрреволюційні [23, с. 78–91].

О. Меженська аналізує природу виникнення та особливості державних переворотів в аспекті співвідношення понять “державний переворот”, “військовий переворот” та “політичний переворот”, зазначаючи формальну неузаконеність цього явища [15].

Безумовно, тематика державних переворотів та їх різних аспектів є однією з найбільш досліджуваних іноземними науковцями та практиками. Англійський соціолог Е. Гідденс в якості одного з можливих варіантів зміни державно-владних відносин вказує саме на переворот, із зауваженням, що така форма не є явищем революційного характеру, адже передбачає зміну однієї правлячої еліти на іншу без суттєвої зміни політичних інститутів та системи влади [6; 17, с. 44–46].

Едвар Н. Люттвак у праці “Державний переворот. Практичний посібник” не проводить теоретичний аналіз явища державного перевороту, зауважуючи, що його робо-

та є практичною інструкцією для відповідних дій, свого роду “довідник”, що містить технології, які необхідно застосувати для захоплення влади в тій чи іншій державі; автор порівнює свій труд із “кулінарним довідником”, оскільки він надає можливість будь-якому непрофесіоналу, озброєному ентузіазмом та “правильними інгредієнтами”, здійснити свій власний переворот, – необхідно лише знати правила [14]. Досить незрозумілою є позиція щодо пропагування такого роду матеріалу, який носить явно екстремістський характер та прямо суперечить головним принципам міжнародного права, зокрема про невтручання у внутрішні справи держави, поваги до суверенітету (суверенної рівності), забезпечення прав людини та іншим. Тим не менш, в пізнішій редакції книги автор заперечує відповідальність за наслідки своєї пропаганди, визнаючи той факт, що хоча йому й відомо про використання матеріалу в якості посібника для планування та здійснення різних державних переворотів, той єдиний випадок, коли використання книги чітко доведено не можна вважати вагомим аргументом на користь підтвердження її застосування, адже переворот, що мається на увазі (та не називається автором), досягнувши своєї мети, згодом провалився та призвів до великих людських втрат [14, с. 4].

Значна увага західних теоретиків приділяється вивченню феномену революції як різновиду переходу державної влади. Класичним теоретичним аналізом у цій галузі вважається дослідження К. Брітона “The Anatomy of Revolution” (“Анатомія революції”), яке лягло в основу сучасних теоретичних підходів до визначення об’єкту [29]. Дж. Голдстоун у своїх працях розглядає взаємозв’язок державних криз та громадянських війн у різних культурах та інші теоретичні аспекти феномену революцій [30; 31; 32]. П. Б’юкенен визначає державні та суспільні фактори, що призводять до сучасних революцій [4].

Політичний енциклопедичний словник визначає “політичну революцію” як: “суспільний рух і переворот, мета яких – повалення старого режиму шляхом (насильницького) завоювання політичної влади і здійснення докорінних змін політичного життя суспільства. “Політична революція” спричиняє зміни у характері державної влади і у особистому складі державного керівництва. Вона триватиме до того часу, поки не будуть зламані монополія контролю і сила старого ладу, а нова гегемонічна група відновить суверенну владу держави. Революція може спровокувати контрреволюцію, а іноді й реставрацію попереднього режиму” [21, с. 565].

Застосування технологій дестабілізації суспільно-політичної системи держави інколи називають стратегією непрямих дій, хоча на певних етапах вони можуть бути підтримані й прямим застосуванням військової сили. В цьому контексті доцільно навести базову модель міждержавного протидіяння, розроблену М. Шевченко, яка включає в себе:

- 1) модель створення ситуації економічної нестабільності;
- 2) модель політичної дестабілізації суспільно-політичного життя в столиці держави;
- 3) модель політичної дестабілізації “зовнішнє управління результатами виборів”;
- 4) модель політичної дестабілізації суспільства екстремістськими організаціями;
- 5) модель політичної дестабілізації суспільства сепаратистськими та терористичними організаціями;
- 6) модель регіональної дезінтеграції держави [26, с. 26–35].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Аналіз підходів до визначення поняття та ознак державних переворотів, а також більшості концепцій з регулювання різноманітних форм переходу державної влади, їх технологій та протидії їм дозволяють сформулювати наступні висновки:

1. Перелік передумов для створення можливостей запровадження дестабілізуючих стратегій суспільно-політичного характеру можна синтезувати за ознакою їх внутрішніх та зовнішніх чинників.

Внутрішні:

- створення (найчастіше штучно) суспільно-політичної та економічно-нестабільної ситуації в країні-мішені;
- інформаційна підтримка необхідної атмосфери нестабільності політичних та соціальних інститутів засобами масової інформації, значення та відповідальність яких за соціально-економічні та політичні наслідки державних переворотів є непересічною та потребує окремого наукового дослідження;
- поява “лідерів”, до образу яких застосовуються інформаційно-психологічні прийоми політичної міфологізації з метою їх персоніфікації;
- створення відповідного масового психоемоційного стану критичної маси суспільства, необхідної для початку ланцюгової реакції;
- поява екстремістських елементів суспільства, що пропагують псевдо-суспільно значимі інтереси.

Зовнішні:

- безпосереднє ініціювання політичної нестабільності всередині держави з боку зовнішніх акторів (інших держав), зазвичай через неурядові громадські організації та інші об’єднання;
- зарубіжна підтримка механізмів та засобів впровадження ситуації суспільної нестабільності, що виникає внаслідок, переважно, внутрішніх державних та соціальних криз;
- ситуації політичної нестабільності, інспіровані частиною національної еліти, відношення та плани до якої з боку зовнішніх акторів змінюються, в залежності від наявних умов.

2. Двома найчастіше застосовуваними методами зміни політичного режиму ззовні є:

- збройна окупація незалежної країни із подальшим контролем нею через встановлені лояльні уряди;
- більш-менш легітимні форми зміни державної влади.

У першому випадку перехід державної влади відбувається засобами державного, військового або політичного перевороту.

В результаті відбувається насадження протегованих “маріонеткових” урядів, які лобюють інтереси іноземних країн в наслідку збройної окупації країни, що відбувається із застосуванням відповідних міжнародно-правових механізмів – введення на територію країни миротворчого контингенту ООН після прийняття відповідної резолюції Ради Безпеки ООН з метою забезпечення міжнародного миру та безпеки. Доречі, далеко не завжди така правова процедура дотримується: наприклад, позиція міжнародної спільноти щодо правомірності вторгнення в Ірак міжнародних коаліційних сил у 2003 році досі залишається спірною та викликає неабиякий резонанс в дипломатичних колах.

3. Аналіз характерних якостей засобів переходу державної влади дозволяє зробити висновок про необхідність виведення чітких ідентифікаторів феномену революції, як одного з “найпопулярніших” видів державних переворотів. Вочевидь, обов’язковим ідентифікатором поняття революції у розумінні наведеного визначення мають виступати “докорінні зміни політичного життя суспільства” та знищення монополії влади, що, нажаль, не простежується в наслідках більшості сучасних “революцій”

в різних регіонах світу. Наявні, наслідки насильницьких захоплень влади відрізняються ще більшою катастрофічністю для економічного та суспільно-політичного становища країн, ніж статус-кво. Відповідно, хоча й більшість політичних режимів, вкорінених сьогодні в різних країнах світу подаються як такі, що прийшли внаслідок революцій під різноманітними назвами та супроводжуваними відповідними лозунгами – насправді не відповідають такому визначенню, адже в ньому наявна відсутність необхідних кваліфікаційних ідентифікаторів. В такому разі пафосне поняття революції скидається виключно до категорії державних заколотів та переворотів, які відбуваються за зовнішньої підтримки з метою лобювання інтересів “замовників та інвесторів” та суперечить міжнародним принципам невтручання у внутрішні справи, територіальної цілісності, поваги до прав людини та суверенної рівності держав.

4. Подальше продовження теоретично-правових та методологічних досліджень у даному напрямку істотно актуалізується та набуває особливого значення в процесі забезпечення національної безпеки та оборони, оскільки лише за умов розробки чіткої концепції державного реагування на заходи з дестабілізації суспільно-політичної системи в контексті провадження якісних системних змін економічного і соціального порядку, можливе створення ефективного сектору безпеки і оборони держави.

Список використаних джерел

1. *Аристотель*. Политика. Сочинения : в 4 т. / Аристотель ; [пер. с гр., ред. А. И. Доватура]. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – 830 с.
2. *Банкович М.* Государственный переворот, пронунасиаменто, путч: теоретический анализ / М. Банкович // Вестник ВГУ: Серия: История. Политология. Социология. — 2008. — № 2. — С. 3–12.
3. *Бевз Т. А.* Феномен “революція” у дискурсах мислителів, політиків, науковців: монографія / Тетяна Анатоліївна Бевз; Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – К. : ІПіЕНД, 2012. – 176 с.
4. *Бьюкенен П. Дж.* Смерть Запада / П. Дж. Бьюкенен. – М. : АСТ ; СПб. : Terra Fantastica, 2003. – 444 с.
5. *Галустьян О. А.* О государственных переворотах: сравнительно-исторический аспект вопроса / О. А. Галустьян // Междунар. уголовное право и междунар. юстиция. – 2010. – № 3. – С. 19–25.
6. *Гидденс Энтони.* Последствия современности / Энтони Гидденс ; пер. с англ. Г. К. Ольховикова, Д. А. Кибальчица ; вступ. статья Т. А. Дмитриева. – М. : Издательская и консалтинговая группа “Праксис”, 2011. – 352 с.
7. *Глазунов О.* Государственный переворот. Стратегия и технологии / О. Глазунов. – М. : ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2006. – 448 с.
8. *Гоббс Т.* Сочинения : в 2 т. / Т. Гоббс ; [пер. с лат. и англ.; сост., ред. изд., авт. вступ. ст. и примеч. В. В. Соколов]. – М. : Мысль, 1989. – Т. 1. – 622 с.
9. *Громова А. В.* Роль и место МАСС-Медиа в подготовке и проведении “цветных революций” : дис. ... канд. филолог. Наук : 10.01.10 / Анастасия Викторовна Громова. – М., 2009. – 209 с.
10. *Завалько Г.* Социальная революция как явление мировой истории: социально-философский анализ идей и концепций : дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.11 / Григорий Алексеевич Завалько. – М. : РГБ, 2004. – 366 с.
11. *Кант И.* Сочинения : в 6 т. / И. Кант ; пер. с нем. [под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана]. – М. : Мысль, 1963. – Т. 1. – 543 с.
12. *Карпович О. Г.* Цветные революции: теория и практика демонтажа современных политических режимов : моногр. / Олег Геннадьевич Карпович, Андрей Викторович Манойло. – М. : Юнити-Дана, 2015. – 111 с.
13. *Кравець Г. В.* Революція як механізм зміни вектора політичного процесу : дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Ганна Василівна Кравець ; ПНПУ ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 2013. – 216 с.

14. *Люттвак Эдвар Н.* Государственный переворот : практ. пособие / Эдвар Н. Люттвак ; пер. с англ. Edward N. Luttwak. *Coup. D'Etat: A Practical Handbook* / Русский Фонд Содействия Образованию и Науке. – М. : Университет Дмитрия Пожарского, 2012. – 326 с.
15. *Меженська О. В.* Зміст і співвідношення понять “державний переворот”, “військовий переворот” та “політичний переворот” / О. В. Меженська // *Грані : наук.-теорет. і гром.-політ. альманах.* – 2014. – № 3. – С. 46–53.
16. *Назаров Ю. Н.* Революция (социально-философское исследование) : моногр. / Ю. Н. Назаров. – Шуя : Весть ; ГОУ ВПО “ШГПУ”, 2006. – 301 с.
17. *Назаров Ю. Н.* Революция как переворот в политико-правовой сфере // *История государства и права.* – 2006. – № 8. – С. 44–46.
18. *Петров М.* Механизмы государственных переворотов : историко-теоретическое исследование / М. Петров. – М. : АСТ ; Минск : Харвест, 2005. – 400 с.
19. *Платон.* Сочинения : в 4 т. / Платон ; [пер. с древнегреч.; общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи]. – М. : Мысль, 1994. – Т. 3. – 654 с.
20. Політико-ідеологічний процес в українському суспільстві в умовах модернізації: порівняльний аналіз / за заг. ред. Ф. М. Рудіча. – К. : ІПіЕНД ім. В. Ф. Кураса НАН України, 2013. – 448 с.
21. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
22. *Сасин Г.* Кольорові революції: сутність, основні риси, причини виникнення та політичні наслідки / Ганна Сасин // *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences.* – 2015. – III (7), Issue 42. – P. 40–42.
23. *Семенова Т. Н.* О формах перехода государственной власти в современном глобализирующемся мире / Т. Н. Семенова // *Философия и общество : науч.-теорет. журн.* – 2014. – № 2 (74). – С. 78–91.
24. *Семенова Т. Н.* Сущность и формы перехода государственной власти в истории общества: Легитимная смена власти, государственные перевороты, революции, гражданские войны / Т. Н. Семенова. – М. : ЛЕНАНД, 2014. – 200 с.
25. *Смирнов Д. Н.* Манипулятивные технологии и их применение в условиях смены политического режима: опыт оранжевой революции на Украине : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Дмитрий Николаевич Смирнов. – Н.-Новгород, 2009. – 352 с.
26. *Шевченко М. М.* Модель регіональної дезінтеграції держави як складова комплексної моделі державного реагування на загрози національній безпеці / М. М. Шевченко // *Науково-інформаційний вісник Академії національної безпеки.* – 2014. – № 2. – С. 26–35.
27. *Штомпка П.* Социология социальных изменений / Петр Штомпка. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 418 с.
28. *Юсупова-Фарзалиева Д. М.* “Цветные революции” как следствие кризиса современных демократий / Диана Маликовна Юсупова-Фарзалиева // *Вестник Института стратегических исследований ПГЛУ : сб. науч. тр.* – 2012. – Вып. 3: Эверсионный вектор мировой политики: теория, стратегия, тактика. – С. 28–30.
29. *Brinton C.* The Anatomy of Revolution. Revised and expanded edition / C. Brinton. – N. Y. : Vintage Books, 1965. – 310 p.
30. *Goldstone J.* An analytical framework / J. Goldstone // *Revolutions of the late twentieth century.* – Boulder : Westview Press, 1991. – P. 37–51.
31. *Goldstone J.* Revolution and rebellion in the early Modern World / J. Goldstone. – Berkeley : University of California press, 1991. – 600 p.
32. *Goldstone J.* The Comparative and Historical Study of Revolutions / J. Goldstone // *Annual Review of Sociology.* – 1982. – Vol. 8. – P. 187–207.

Надійшла до редколегії 10.10.2016 р.